

УДК 94(477)(930) «1918»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher of the Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pyrih, R. (2024) Multivectorality of Hetman Skoropadskyi's land reform: government, landlords, peasants, and allied occupiers (april - december 1918). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 27-43. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

**MULTIVECTORALITY OF HETMAN SKOROPADSKYI'S LAND REFORM:
GOVERNMENT, LANDLORDS, PEASANTS, AND ALLIED OCCUPIERS
(APRIL - DECEMBER 1918)**

Abstract. *The purpose of the article is to study the multi-vector interests and aspirations of the key "players" of Pavlo Skoropadskyi's land reform, their influence on its preparation, course and curtailment, as well as to highlight the role of geopolitical factors in the failed attempts to resolve the land issue in Hetman's Ukraine.*

The methodological basis is based on the principles of historicism, scientific, problem-chronological, and personalization of events. Particular attention is paid to the critical analysis of the legislative framework of the reform.

The scientific novelty lies in the systematic coverage of the participation of each of the leading participants in the reform of land relations, which ultimately resulted in the failure of one of the most ambitious state-building projects of the Hetman.

Conclusions *The author argues that land reform was one of the main directions of state building in the Hetmanate. The government, ministries, and leading scholars were involved in its preparation, and the idea of reform was supported by the German military and diplomats. At the same time, the legislative absolutization of the primacy of private property rights allowed landlords to recover their property by force, which inspired a sharp confrontation in the Ukrainian countryside. The Germans did not want to make any drastic changes in the agricultural sector until after the harvest. By the fall, the land market had not been established. The small-landed peasantry did not have the opportunity to buy land. The reform came to a standstill. Skoropadskyi's attempt to resuscitate it in the fall was interrupted by the challenges of the end of the Great War, which decided not only the fate of the land reform but also of the Hetmanate.*

Keywords. *Land reform, Hetmanate, Rada of Ministers, Oberkommando headquarters, Union of Landowners, Pavlo Skoropadskyi, Vasyl Kolokoltsov, Volodimir Leontovych.*

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр., Інститут історії України НАНУ, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Пиріг Р. Різновекторність земельної реформи гетьмана П. Скоропадського: уряд, поміщики, селяни, союзники-окупанти (квітень - грудень 1918 року). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 27-43. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

**РІЗНОВЕКТОРНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО:
УРЯД, ПОМІЩИКИ, СЕЛЯНИ, СОЮЗНИКИ-ОКУПАНТИ
(КВІТЕНЬ - ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)**

Анотація. *Метою статті є дослідження різновекторних інтересів і устремлінь ключових «гравців» земельної реформи П. Скоропадського, впливу на її підготовку, перебіг і згорання, а також висвітлення ролі геополітичних чинників у невдалих спробах розв'язання земельного питання в гетьманській Україні.*

Методологічною основою є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, персоналізації подій. Особлива увага приділена критичному аналізу законодавчої бази реформи. Наукова новизна полягає в системному висвітленні участі кожного з провідних учасників реформування земельних правовідносин, яке в кінцевому підсумку завершилося провалом одного з найамбітніших державотворчих проектів гетьмана.

Висновки. *Автор аргументовано доводить, що земельна реформа була одним із головних напрямів державного*

будівництва Гетьманату. В її підготовці були задіяні уряд, міністерства, провідні вчені, ідею реформи підтримали німецькі військові та дипломати. Водночас законодавча абсолютизація примату права приватної власності дозволила поміщикам домогтися повернення своїх маєтностей силовими методами, що інспірувало гостре протистояння в українському селі. Німці не бажали кардинальних змін в аграрному секторі до завершення збирання врожаю. Восени ринок землі так й не був створений. Малоземельне селянство не отримало можливості купівлі землі. Реформа зайшла в глухий кут. Спроба П. Скоропадського її реанімувати була перервана викликами закінчення Великої війни, які й вирішили не тільки долю земельної реформи, а й гетьманської держави.

Ключові слова. земельна реформа, Гетьманат, Рада Міністрів, штаб Оберкомандо, Союз земельних власників, П. Скоропадський, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Постановка проблеми.

Проголошений в кінці квітня 1918 р. гетьманом України П. Скоропадський серед завдань державного будівництва найбільш підготовленим був до проведення земельної реформи. Під впливом столипінських аграрних перетворень погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Він не залишив свідчень про ставлення до інших сторін діяльності жорстокого царського прем'єра, який в народі отримав назву «Муравйова-вішателя», а шибениці – «столипінські галстуки». Однак відверто захоплювався результатами аграрних реформ в дореволюційній Росії, які пов'язували з іменем П. Столипіна¹. У спогадах П. Скоропадський стверджував: «Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...»². Він був переконаний, що в Україні необхідно «обов'язково продовжувати справу Столипіна в смислі виділення селян на відруби і знищення черезсмужжя»³.

Ці погляди П. Скоропадського в березні – квітні 1918 р. пройшли певну апробацію в колі однодумців очолюваної ним політичної організації – Українська народна громада (УНГ). Одне з центральних місць її програми займало розв'язання земельного питання. Такі фундаментальні положення, як право приватної власності, вільної купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення малоземельних хліборобів шляхом викупу, ввійшли до інаугураційної Грамоти гетьмана від 29 квітня⁴.

До того ж основними спонукальними мотивами повалення правління Центральної Ради в членів УНГ було припинення соціалізаторських експериментів в українському селі і створення умов для розвитку продуктивних сил аграрного сектора. Задекларовані гетьманом і урядом принципи й мали скласти фундаментальні підвалини державної земельної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Саме ця сфера діяльності П. Скоропадського і гетьманського уряду в другій половині 1990-х рр. стала предметом дослідницької уваги молодих українських учених, не обтяжених догмами радянськими історіографії про П. Скоропадського «реставратора буржуазно-поміщицького монархізму», «німецьку маріонетку», «опереткове гетьманство» тощо. Цьому насамперед сприяло перше повне видання спогадів гетьмана 1995 р. З'явилися спеціальні дослідження аграрної політики Української Держави, інших урядів періоду революції⁵. Проблеми земельної реформи знайшли певне висвітлення в працях, присвячених економічній та внутрішній політиці Гетьманату⁶. З накопиченням тематичних публікацій вийшли перші

1 За період із 1907 по 1917 роки у восьми імперських губерніях в межах України на хутори вийшло близько 40 000 дворів площею 2.7 мільйонів десятин. Внаслідок аграрної реформи, наприклад, на Правобережжі України, Полтавщині та інших землях, по суті, всі землі селянських господарств перейшли до приватної власності. Таким чином, приватне землеволодіння стало переважною формою використання земельних ресурсів у більшій частині України. *Каракаш І.* Столыпінська аграрна реформа на українських землях. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2007. Т. 6. С. 236.

2 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. С. 137.

3 Там само. С. 286.

4 Герашенко Т. Українська народна громада. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету.* 2000. Вип. 4. С.209-210.

5 Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2000; Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999; Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2009; Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008.

6 М'якота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997;

історіографічні узагальнення⁷. Результати своїх досліджень автори подали переважно у вигляді кандидатських дисертацій⁸. Окремі аспекти висвітлення земельної політики гетьманату П. Скоропадського подав у монографії О. Житков⁹.

У результаті сучасна історіографія Української Держави 1918 р. отримала досить ґрунтовну картину складних і суперечливих намагань П. Скоропадського втілити життя а рїогї прогресивну земельну реформу. Однак над цими працями тяжіли два важливих фактори: це іманентно суб'єктивні спогади гетьмана і малодоступність такого потужного історичного джерела, як протоколи засідань Ради Міністрів¹⁰. Більшість авторів наводили твердженнями П. Скоропадського, що в листопаді 1918 р. земельне питання було близьке до свого розв'язання¹¹.

У наступні роки в загальному комплексі досліджень аграрного питання в роки Української революції 1917-1921 рр. тему земельної реформи П. Скоропадського досліджували вчені Черкаської школи істориків-аграрників¹². Для цих праць властивий розгляд земельної політики Української Держави у більш широкому контексті європейського досвіду аграрних перетворень, а також урядової практики білих російських режимів. Адже творцями їхньої земельної політики були колишні гетьманські реформатори – В. Колокольцов, В. Брунст, Г. Глінка та інші¹³. Аграрна політика П. Скоропадського постійно висвітлюється в збірнику наукових праць «Український селянин». Зокрема, на його сторінках найбільш повно і системно поданий огляд сучасної української історіографії проблеми¹⁴.

Мета статті.

Мета і основні завдання статті полягають у предметному висвітленні місця і ролі кожного з ключових чинників проведення земельної реформи, які у своїй сукупності унеможливили її здійснення в конкретно – історичних умовах української гетьманської держави 1918 року:

Ради Міністрів у створенні законодавчої бази реформи;

поміщицтва з його намаганнями повернути і зберегти непорушною земельну власність;

селянства, змушеного чинити збройний опір поміщицькому свавіллю і репресивній практиці окупаційних військ;

німецько-австрійських союзників з їх прагматичними інтересами отримання договірних обсягів збіжжя.

Виклад основного матеріалу.

Автор структурував текст статті наближено до кожного з поставлених дослідницьких завдань, намагаючись звести до мінімуму фактологічні повтори.

За задумом П. Скоропадського, Рада Міністрів мала виступити головним інструментом підготовки і реалізації земельної реформи. У нього були всі підстави сподіватися на під-

Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997; Землюліна Н. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1998; Грибосдов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2001; Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ., 2002; Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1920 рр.). Історіографія: дис. .... канд. іст. наук. 07.00.06. Київ, 2010.

8 Тимченко Р. Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26.

9 Житков О. Селянське питання в українській революції 1917-1921 рр.: *Історіографічне дослідження*. Харків, 2016.

10 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 томах. / упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ, 2015.

11 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995. С. 287.

12 Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917—1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, О. В. Малиновський та ін. Черкаси, 2007; Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918—1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 4; Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект. *Український селянин*. 2004. Вип. 8; Корновенко С., Землюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020.

13 Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. Черкаси, 2008; Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси, 2009.

14 Тараненко О., Івашенко В. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000-ні – 2010-ті рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 19.

тримку членів уряду – кадетів, адже аграрна програма конституційно-демократичної партії допускала відчуження земель різних форм власності для придбання малоземельними і безземельними селянами¹⁵. Прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (колишній октябрист) і міністр земельних справ В. Колокольцов (кадет) були великими землевласниками і відомими в Росії земськими діячами, меценатами. Полтавське губернське і Вовчанське повітове земства вважалися взірцевими в Російській імперії. Обидва входили до ближнього оточення царської родини¹⁶. Однак проведення планованої гетьманом земельної реформи підтримали і весною – влітку стали головними її провідниками.

Обнадійливі підстави здійснення планованої земельної реформи П. Скоропадський вбачав у позиції штабу німецького командування і посольства (Г. Айхгорн, В. Гренер, А. Мумм). Серед умов приведення його до влади вони сформулювали й засади аграрної політики, які в основному збігалися з його планами проведення земельної реформи. Сподівався гетьман й на підтримку Української демократично-хліборобської партії, яка відстоювала ліквідацію великої земельної власності й наділення землею селян за викуп. Позицією щойно збанкрутілих українських соціалістичних партій можна було й знехтувати, оскільки над ними тяжіли невдачі експерименту соціалізації.

Рада Міністрів. 10 травня була оприлюднена досить розлога урядова декларація з викладом основних положень гетьманської грамоти, законів про державний устрій та політику Української Держави. Зокрема, у документі повідомлялося, що «правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів». Далі пояснювалося, що ті землі приватних власників, які необхідно відмежувати для цього, будуть викуплені державою та передані по необтяженій ціні потребуючим селянам¹⁷.

Повідомлення підписали голова уряду і всі наявні на той час міністри. Заявлена в ньому мета – задовольнити потреби й безземельних селян взята з програми кадетської партії, але ніколи гетьманом не ставилася. Оскільки була абсолютно утопічною. Вже у спогадах він підкреслював: «Передача землі не безземельним, а малоземельним селянам. В цьому відношенні треба мати на увазі ціль – держава, а не жалюгідну сентиментальність»¹⁸. Земельна реформа мала на меті також й політичне завдання – створення широкої соціальної опори влади у товщі середніх селянських верств.

У справі підготовки і проведення земельної реформи домінуюча роль відводилася міністерству земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проекту. П. Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В. Колокольцова – ученого, агронома, успішного землевласника, відомого земського діяча. Його енергійна праця на чолі Вовчанської земської управи була спрямована на розвиток освіти, охорони здоров'я, благоустрою, зокрема заліснення берегів Сіверського Донця. У розвиток повіту він вкладав чималі власні кошти¹⁹.

Заступниками міністра стали В. Брунст – учений агроном, науковець і педагог, досвідчений адміністратор і Г. Бурлаков – інженер - лісівник, директор лісового департаменту міністерства землеробства Тимчасового уряду. Структура міністерства була досить розгалуженою й охоплювала основні галузі сільського господарства: департаменти землеробства, скотарства, лісівництва, садівництва, меліорації, кооперації.

Першочерговим завданням міністерства стала підготовка законодавчої бази проведення планованої П. Скоропадським докорінної земельної реформи. Для цього була створена

15 Съезды и конференции конституционно-демократической партии. Т.3. Кн.2. Москва, 2000.

16 Ф. Лизогуб був начальником канцелярії намісника царя на Кавказі великого князя Миколи Миколайовича, а В. Колокольцов - хрещеним батьком царевича Олексія.

17 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т.2. 2015. С.77.

18 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.285-286.

19 Захаров И. В.Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003.

спеціальна урядова комісія на чолі з В. Колокольцовим та секретарем – В. Брунстом. До неї ввійшли співробітники низки міністерств, провідні вчені-аграрники, представники Союзу земельних власників (далі – СЗВ) і ПРОТОФІСу, Демократично-хліборобської партії, німецькі фахівці. Від самого початку визначилися прихильники двох напрямків: консервативного – збереження великої земельної власності та ліберального – обмеження поміщицьких латифундій на користь малоземельних селян. Саме це крило комісії дістало підтримку гетьмана і уряду.

У Мінземсправ одночасно розпочалася розробка низки законопроектів. Роботу кількох підкомісій координували В. Брунст і директор департаменту землеробства П. Афанасенко, важливу роль відігравали правники юридичного відділу міністерства. Адже теоретичні викладки вчених необхідно було узгоджувати з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, зумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, наростаючим поміщицько-селянським антагонізмом та продовольчими зобов'язаннями перед союзниками.

У травні В. Колокольцов вніс на розгляд уряду проект надзвичайно важливого в контексті земельної реформи закону «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Коли стало відомо, що планується обмеження землеволодіння, то представники СЗВ влаштували шалену обструкцію, розцінивши це як замах на непорушність поміщицької власності. В. Колокольцов і кілька довірених членів комісії змушені були збиратися на приватній квартирі, де визначили максимальну площу земельного наділу. Попри те, що гетьмана відвідала численна група делегатів з'їзду, Рада Міністрів проігнорувала його застереження, залишивши норму землеволодіння не більше 25 десятин. Закон був затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р.

Кожному власникові земель надавалося право продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу – не більше 25 десятин на юридичну чи фізичну особу²⁰. Відтак селянська сім'я при 5 – 6 дорослих могла стати власником 100 – 150 десятин землі. Однак закон потребував низки підзаконних актів, які б в регулювали способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств.

СЗВ посилив тиск на уряд, вимагаючи законодавчого унормування відносин з тією частиною селян, які вчинили протиправні дії щодо поміщиків. Упродовж червня в умовах гострої полеміки члени міністерської земельної комісії розробляли законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій. В кінцевій редакції він був ухвалений урядом 6 липня²¹. Статут комісій визначав предмет їхнього розгляду: «а) про відновлення порушеного володіння і користування землею та різного роду земельними угіддями; б) повертання одібраних підприємств, рибних ловів, інвентарю та всякого рухомого майна; в) про задоволення за збитки та про нагороду за користування майном; г) про розрахунки за посіви після 1 березня 1917 р. на чужих землях без дозволу власників, володарів та орендарів цих земель»²².

Закон цілком відповідав проголошеному П. Скоропадським примату права приватної власності. Тоді ніхто не міг передбачити, що цей акт відіграє фатальну роль у долі всієї земельної реформи, оскільки надавав поміщикам законне право відновлення маєтностей, відшкодування збитків, завданих селянами, та встановлював піврічний термін (підкреслено автором – Р.П.) задоволення вимог землевласників, який мав закінчитися на початку 1919 р.

Врешті уряд 6 липня схвалив цей законопроект, але П. Скоропадський вагався у цьому питанні, оскільки затвердив закон лише 15 липня. Можливо для гетьмана піврічний термін відновлення поміщицьких маєтків на той час не видавався задовгим, оскільки він розра-

20 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т.2. 2015. С.122-124.

21 В журналі засідань уряду (Ф.1064 ЦДАВО України) за 6 липня зафіксований лише факт ухвали законопроекту

22 Там само. С.161-167.

ховував на більш тривалу перспективу свого правління, хоча вже за місяць Німеччина на Західному фронті зазнала нищівної поразки, визначивши й подальшу долю свого союзника. Ця норма закону фактично заблокувала задіяння базового складника реформи - ведення операцій з продажу поміщицької землі.

Земельно-ліквідаційні комісії задумувалися як арбітражні органи владнання спорів між селянами і великими землевласниками. Насправді ж останні отримали потужний інструмент тиску на селян. За статутом головами губернських комісій стали губернські старости, які всі були поміщиками, а повітових комісій – повітові старости в переважній більшості місцеві землевласники. Узаконені відшкодувальні акції поміщиків набули масового репресивного характеру та інспірували зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в потужний повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських військ, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

П. Скоропадський і уряд усвідомлювали необхідність створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. З цією метою був підготовлений закон «Про губернські та повітові земельні комісії». Він чітко регламентував їхній склад. Голови комісій призначалися міністром земельних справ, він визначав й кандидатури кількох представників міністерства. За посадою входили начальник місцевого управління землеробства, губернський/повітовий агроном, землемір, інспектор. Два представники союзу земельних власників і два представники від власників землі до п'яти десятин, два судді, представник Державного земельного банку. Комісія міністерства не встигала з розробкою відповідних підзаконних актів і змушена була ухвалою уряду відновити чинність «Положення про землеустрій» 1912 р., а також постанов про селянське землеволодіння і землекористування, призупинені Тимчасовим урядом 1 червня 1917 р.²³

Земельні комісії формувалися досить повільно, точилися суперечки стосовно їх складу, листування з Мінземсправ і губернськими інстанціями. Комісії опікувалися здачею в оренду поміщицьких земель, збереженням майна безгосподарних маєтків, припиненням самовільної вирубки лісів, розграбування насінневих, племінних господарств тощо. Однак стихійні грабіжницькі дії в сільській місцевості продовжувалися. Уряд був змушений терміново ухвалити закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Губернські земельні комісії отримали право видавати постанови про примусовий обробіток селянами безгосподарних земель. За невиконання передбачався тримісячний арешт або штраф у 500 руб. Навмисне знищення посівів, врожаю, зібраного хліба каралося річним терміном тюремного ув'язнення або примусових робіт²⁴.

Прикметно, що закон підписали Ф. Лизогуб і В. Колокольников, а затвердили П. Скоропадський і глава МВС І. Кістяковський, акцентуючи його каральну складову і надаючи земельним комісіям невластивих функцій. Адже був відсутній головний предмет їхньої управлінської діяльності – нагляд за створенням визначених законом умов продажу-купівлі земель. Важливим гальмівним фактором реформ був незавершений процес відновлення поміщицьких землеволодінь, які для продажу селянам мав викупити Державний земельний банк.

Саме він мав стати ключовим функціональним інструментом реалізації земельної реформи – перерозподілу землі між власниками. Уряд тривалий час відкладав його утворення. До того ж це була прерогатива міністра фінансів А. Ржепецького, який істотно розходився з гетьманом у поглядах на проведення земельної реформи. П. Скоропадський у спогадах писав: «У питанні аграрної реформи він був невимовимий, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Він земельного питання просто не переносив»²⁵. 16 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення статуту банку. Розгляд вівся поетапно і супроводжувався гострими дискусіями. Не знаходили підтримки навіть пропозиції

²³ Там само. С. 157-160.

²⁴ Державний вістник. 1918. 9 липня.

²⁵ Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.166.

прем'єра Ф. Лизогуба, окремих груп міністрів, які залишившись у меншості оголошували «осібні гадки»^{26, 27}.

Доопрацювання статуту Державного земельного банку затягнулося. Він був затверджений гетьманом 23 серпня, а опублікований у 14 вересня. 1 вересня відбулося урочисте відкриття банку. Керуючим став протеже ПРОТОФІСу барон Р. Будберг – харківський земський діяч, а наглядову раду очолив колишній депутат Державної думи, харківський поміщик, член президії ПРОТОФІСу М. Антонов. Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн крб²⁸.

Саме в цей час П. Скоропадський перебував з офіційним візитом у Німеччини. 5 вересня імператор Вільгельм II у розмові з ним висловив жаль, що реформи в Росії не були завершені, особливо аграрна. На що гетьман зауважив: «...у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи»²⁹. Насправді ж земельна реформа, яка динамічно стартувала у травні-червні, на початку осені вже зайшла в глухий кут. Далися взнаки різновекторні устремління головних чинників її проведення.

Поміщицький спротив. Очевидно, в умовах лише тижневого перебування при владі ні гетьман, ні уряд не уявляли, які складнощі в проведенні земельної реформи створить абсолютизація права приватної власності, яке передбачало відновлення земельно-майнових прав законних володарів, а також яку роль відіграє їх репрезентант – Союз земельних власників. Саме київська організація союзу (О. Вишневський, М. Воронович, І. Дуссан, С. Гуляницький та ін.) взяла на себе організаційне, фінансове, програмне забезпечення проведення хліборобського з'їзду 27 – 29 квітня 1918 р., який проголосив генерала П. Скоропадського гетьманом України³⁰.

Організатори з'їзду були переконані в їхньому незаперечному пріоритеті формування державної політики, участі в управлінських процесах, отриманні преференцій тощо. П. Скоропадський також усвідомлював певну зобов'язаність перед ними, оскільки відразу призначив М. Вороновича і О. Вишневського заступниками міністра внутрішніх справ. Першого травня П. Скоропадський прийняв чисельну делегація хліборобів, від імені якої колишній депутат Державної Думи, великий харківський землевласник князь О. Голицин заявив претензії на формування кадрів уряду і місцевих адміністрацій³¹. П. Скоропадський з цього приводу писав: «Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчуваю»³². Однак корпоративно-власницькі об'єднання аграрних і промислово-фінансових кіл – ВСЗВ і ПРОТОФІС, не виступаючи відкритою опозицією гетьманській владі, спромоглися заблокувати проведення планованої земельної реформи.

Істотно на склад уряду лідери ВСЗВ вплинути не могли, оскільки він формувався під контролем штабу Оберкомандо, але добір керівних кадрів місцевих адміністрацій – губерньських і повітових старост, отаманів (градоначальників) окремих міст виявився в руках заступника глави МВС, колишнього царського губернатора Бессарабії, відвертого українофоба М. Вороновича. У результаті на посади 8 губерньських старост і більше половини з понад 100 повітових були призначені поміщики. Впродовж літа СЗВ став потужною, добре структурованою аж до волосних відділень, організацією. Позиція її лідерів щодо збереження поміщицьких земель стала суттєвим гальмівним чинником реформи.

Вже проект першого закону, яким передбачалося обмежити землеволодіння 25 десятинами викликав жорсткий спротив поміщиків. Терміново 27 – 29 травня був скликаний з'їзд

26 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.156-158.

27 Рідкісний випадок майже стенографічного викладу обговорюваного питання.

28 *Державний вісник*. 1918. 14 вересня; Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. 2015. С.246.

29 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.276.

30 У сучасній українській історіографії квітневий з'їзд хліборобів насамперед пов'язують з проголошенням П. Скоропадського гетьманом, залишаючи поза увагою ґрунтовну резолюцію, яка була своєрідною настановою/вимогою до нової влади і водночас політичним кредо відновлення великоземельної власності, порушеної революційною селянською стихією.

31 Голицин А. Воспоминания. Москва, 2008. С.114.

32 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С. 176.

СЗВ, який проголосив союз Всеукраїнським (ВСЗВ). Постанови з'їзду були спрямовані на збереження приватної власності на землю, недопущення обмеження розмірів земельних володінь, вжиття владою заходів по боротьбі з анархією шляхом «найнещаднішої репресії». З'їзд зажадав, щоб жоден законопроект щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без участі хліборобів в особі їх представників, тобто президії ВСЗВ. Погрожуючи, в разі невиконання, найбільш небажаними наслідками³³.

Проголошений гетьманською інавгураційною грамотою примат права приватної власності однозначно трактувався поміщиками, потерпілими внаслідок селянських «аграрних безпорядків», як незаперечне право відновлення маєтностей і відшкодування понесених збитків. ВСЗВ і ПРОТОФІС вимагали законодавчого оформлення цього права. Весь червень міністерська комісія працювала над проектом закону про земельно-ліквідаційні комісії. Київські газети повідомляли про гострі дебати серед її членів.

Справа в тому, що від початку проголошення Гетьманату над поміщицтвом висів Дамоклів меч примусового відчуження їхніх земель. Стаття 19 Законів про тимчасовий державний устрій України, визнаючи власність недоторканною, допускала «Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, не інакше як за відповідну платню»³⁴.

У серпні для обговорення статуту Державного земельного банку міністр фінансів А. Ржепецький зібрав нараду земельних власників, які в резолюції записали, що при існуванні Земельного банку «будь-який примусовий продаж землі не потрібний». Як з'ясувалося, цю позицію на той час поділяв і міністр В. Колокольков, заявивши: «Ні про яке примусове вивласнення приватновласницьких земель говорити не доводиться, бо на ринкові спостерігається пропозиція земель по порівнюючі недорогих цінах»³⁵.

Зроблені П. Скоропадським у кінці жовтня заяви про рішучий намір завершити плановану земельну реформу, викликали в поміщиків побоювання прийняття закону про примусове відчуження великоземельних угідь. 6 листопада II Всеукраїнський з'їзд земельних власників рішуче висловився проти обов'язкового вивласнення поміщицьких земель, визнавши його небезпечним з точки зору недоторканності приватної власності³⁶.

Представники ВСЗВ і ПРОТОФІСу в особливій земельній нараді, створеній у жовтні за розпорядженням П. Скоропадського, аж до грудня блокували її діяльність, побоюючись повернення законопроекту В. Леонтовича про примусове відчуження поміщицьких земель. Хоч гетьман вже був змушений відмовитися від проведення реформи.

Селяни. Квітневий державний переворот викликав неоднозначну реакцію різних верств українського села: покритивдені поміщики з ейфорійним сподіванням на відновлення маєтків; малоземельне селянство вичікувально обміжковувало обіцянки гетьманських декларацій; бідніше селянство усвідомило, що нова влада не дасть їм землі, але ще й несе загрозу «експропріації експропрійованого». Земельна реформа не дістала підтримки безземельного селянства, яке сподівалося на заяви уряду УНР про безплатне отримання землі в їх власність від держави і поміщиків. Німецький консул в Одесі Г. Онестзейт у травні повідомляв МЗС: «Заяву гетьмана, який рішуче проти цього плану, селяни розглядають як порушення обіцянки уряду; вони сильно розчаровані і розлючені, тим більше, що селяни, які мають карликові господарства, хочуть тільки одного – отримати землю»³⁷.

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Земельно-ліквідаційні комісії фактично перетвори-

33 *Киевская мысль*. 1918. 30 мая.

34 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т. 2. 2015. С.40.

35 *Робітничка газета*. 1918. 6 вересня.

36 Там само. 7 листопада.

37 Крах германской оккупации на Украине. Госиздат Исто. Граж. Воины, 1936. С.92.

лися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків в інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників.

Протягом травня-червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Суттєвим фактором інспірації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ по підтримці землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Масове застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу і ненависть до нової влади.

Найбільш масовими були Звенигородське, Тарашанське, Лубенсько-Золотоніське, Канізьке, Ніжинське повстання, на придушення яких німецьке і австрійське командування змушені були кинути кілька дивізій військ. Американський політолог українського походження О. Федюшин, посилаючись на невказане джерело, писав: «Під час окупації в Україні в операціях проти місцевих партизанів загинули 30 тисяч німецьких і австрійських солдатів. Українські втрати вбитими в бойових діях і в результаті страт склали 50 тисяч осіб»³⁸.

Німецьке командування вимагало від керівника УГА Д. Донцова не поширювати відомості про селянські повстання, хоч у Відні та Берліні часописи повідомляли про це відкрито. Газета «Ukrainische Blatter» передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині: «Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис крб. за шкоду в 10 тис крб.»³⁹.

Керуючий Державним земельним банком Р. Будберг писав у спогадах: «Відшкодування проводилися найбільш жорстоким чином. Якщо до цього додати всілякі каральні експедиції, реквізиції, розстріли за доносами, повна відсутність справедливих і однакових заходів, репресій, чисто більшовицька сваволя повітових старост, знуцання розгнужданих банд повітової варти і взагалі весь цей жах перших місяців гетьманщини, то стане ясно, що все це не могло внести утихомирнення в скаламучене село»⁴⁰.

Зрозуміло, що в умовах гострого конфлікту між поміщиками, а фактично державою і селянами проведення земельної реформи було неможливим. Інспірував цю ситуацію уряд, трактуючи примат права приватної власності на користь поміщиків, які й розв'язали неоголошену війну проти селянства, втягнувши в неї владні структури і окупаційні війська.

Союзники-окупанти. Оскільки саме соціалізаторська земельна політика Центральної Ради стала головною причиною державного перевороту, то штаб Оберкомандо, формулюючи вимоги до майбутнього правителя України, майже в імперативній формі виписав завдання в сфері земельних правовідносин: «Аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності. Доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства»⁴¹.

У спогадах П. Скоропадський деталізує фактично ультимативні вимоги німців, які він погодився прийняти напередодні державного перевороту, однак цілком свідомо обійшов згадку про сформульовані німцями напрями розв'язання аграрної проблеми. Очевидно, усвідомлюючи, що вони можуть дезавуувати його персональне авторство земельної рефор-

38 Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. Пер. с англ.. Москва, 2007. С.212.

39 *Ukrainische Blatter*. 1918. 25 sept.

40 Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.410.

41 Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. С.160.

ми⁴². Вплив/втручання німецьких військових і дипломатів в її проведення були постійними і потужними, хоч здебільшого й латентними. Австрійці не мали таких можливостей, але використовували свої війська для захисту поміщиків, зокрема й польських латифундій Правобережної України.

Німецькі військові та дипломати, представники економічного і фінансового відомств у Києві, знавці аграрного питання П. Рорбах, О. Гетш, Г. Осборн уважно стежили за реалізацією земельної реформи в Україні, твердо пильнуючи, щоб її проведення не зашкодило головній цілі Берліна і Відня – отримання договірних обсягів збіжжя і сировини. В сучасній українській історіографії існує єдине спеціальне дослідження аграрної політики Австро-Угорщини і Німеччини в Україні Б. Малиновського⁴³. Окремі сюжети знайшли висвітлення в праці Н. Кришиної, присвячені діяльності окупаційної військової адміністрації в Україні⁴⁴. На жаль, й провідні німецькі та австрійські дослідники політики Центральних держав щодо України П. Ліб, С. Карнер, В. Дорнік головну увагу зосередили на продовольчій справі як основі експортних поставок⁴⁵.

Загалом головні цілі Німеччини в українській «східній кампанії» досить влучно, хоч й цинічно, сформулював один з творців Брестського миру, генерал М. Гофман: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно»⁴⁶. Безперечно, були й довгострокові завдання: отримати обширний ринок збуту німецької промислової продукції; використати Крим як плацдарм просування німецьких інтересів на Схід; створити буферну зону проти Росії тощо. Невдалий досвід співпраці з малокерованим урядом УНР примусив штаб Оберкомандо і посольство виробити для майбутнього глави держави рамкові вимоги, які були оформлені писемно і прийняті генералом П. Скоропадським.

Однак німці не обмежилися визначенням напрямку земельної реформи, а вже в травні очолюване бароном А. Муммом посольство підготувало детальний план її проведення. Його принципові положення визначив відомий учений, прихильник самостійної України проф. П. Рорбах, який тоді відвідав Київ, а доопрацювали економічні радники посольства К. Мельхіор і Г. Відфельдт. З німецькою педантичністю документ регламентував здійснення заходів у таких головних напрямках: придбання землі мало проводитися шляхом звичайних нотаріальних дій; селяни отримують землю за пільговими цінами; оплата за землю має вноситися в державні каси; власники землі отримують оплату (чверть грішми, решта облигаціями Земельного банку); цей же банк мав надавати селянам кредити для набуття земельних ділянок; частина коштів мала піти на врегулювання валютних відносин з Центральними державами⁴⁷.

Однак перше, ніж розпочати плановані заходи, гетьманський уряд мав реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Земельна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 року. В кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект закону й поміщицькі кола. Уряд відхилив їх вимоги і закон 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави»⁴⁸.

Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Айхгорна). В умовах наростаючого невдоволення поміщиків законом уряд терміново ввів його в дію по телеграфу, не очікуючи публікації у «Державному вістнику».

42 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С. 148.

43 Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 Д-ськ., 2001.

44 Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006.

45 Україна між самовизначення і окупацією: 1917 - 1922 роки. Пер. з нім. Київ, 2014; Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року. Пер. з нім. Чернівці, 2009.

46 Архив русской революции. Т. 1. Берлин, 1922. С. 288.

47 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Киев, 1938. С.181-182.

48 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. С.94-95.

Перший з праворегулюючих актів земельної реформи закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» був ухвалений урядом на початку червня і переданий на затвердження гетьманові. Однак пройшов тиждень, десять днів, а закон не публікувався. З ним виявили бажання ознайомитися в штабі Оберкомандо і посольстві. У праві набувати землю тільки громадянам України вони побачили загрозу німецьким промисловцям, зацікавленим в українському цукровиробництві. Посол А. Мумм наполягав на достатності норми землеволодіння в 15 десятин. Тільки після довгих перемовин німці погодилися на оприлюднення закону⁴⁹.

Особисте зобов'язання П. Скоропадського дотримуватися тристороннього економічного договору про поставки продовольства і сировини зумовило диктат з боку німецької сторони щодо ухвалення законів із аграрних питань. Окремі з них мали надзвичайний характер. Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». До структур Мінпроду мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчових і господарських потреб. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні⁵⁰.

Німці активно втручалися у встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в уряді. Врешті було ухвалено запровадження хлібної монополії. Мінпрод отримав право реквізиції хліба, упродовж 1 серпня – 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби. П. Скоропадський пізніше наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але «надзвичайно налаштували проти себе селянство і весь поміщицький клас»⁵¹.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мають наміру. Все більших розмахів набувала здача землі в оренду. Зокрема, директор УТА Д. Донцов занотував у щоденнику: «З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі – закладна»⁵².

Відзначимо, що цей гальмівний фактор проведення земельної реформи не залишився поза увагою німецької сторони. Ще в середині серпня вони вимагали від уряду створення окремої комісії за їх участю для вирішення проблеми відносин земельних власників і орендарів. А коли такий законопроект був підготовлений, то В. Гренер особисто звернувся до уряду з листом незгоди. Рада Міністрів ухвалила просити гетьмана вказати німецькому командуванню на неприпустимість втручання в законотворчу практику уряду⁵³.

У середині літа увага німецького командування і посольства була зосереджена на укладенні нового економічного договору і контролі за збиранням врожаю. При конторах Державного хлібного бюро Мінпроду, насамперед в районах масового зерновиробництва, перебували 25 агентів німецької економічної централі.

Прикметно, що саме 5 вересня, коли П. Скоропадський запевняв Вільгельма II, що в Україні земельна реформа йде повним ходом, австро-угорський посол Й. Форгач направив до Відня ґрунтовну аналітичну записку про стан земельної реформи в Україні. Зокрема, в її прикінцевому висновку зазначалося: «Аграрна реформа знаходиться ще в первісній стадії, цілий ряд питань, пов'язаних з нею, потребує ще юридичного оформлення, практичне проведення їх навіть й не розпочато»⁵⁴. Берлінський професор О. Гетш констатував, що й у

49 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. . / сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балущкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко . Москва. 2014. С.212-213.

50 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. 2015. С.167-168.

51 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995. С. 290.

52 Донцов Д. Рік 1918. Київ. Київ, 2002. С.111.

53 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.235, 238.

54 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Київ, 1938. С.305.

середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати⁵⁵.

Зусиллями В. Колокольцова, В. Брунста, учених-аграрників до осені основні праворегулюючі документи проведення ліберальної земельної реформи були підготовлені. Хоч потребували розробки ще цілого шлейфу підзаконних актів. І все ж бракувало імперативного закону про обов'язковість продажі землі поміщиками Державному земельному банкові. Його ухвала залежала від політичної волі гетьмана і уряду. А її явно бракувало.

Спроба реанімації реформи. Новий імпульс продовженню земельної реформи П. Скоропадський отримав на початку жовтня вже від нового німецького уряду Л. Баварського. МЗС надіслало посольству в Києві директиви, в яких зокрема наголошувалося: «Гетьману буде дана вказівка про українізацію уряду і проведення земельної реформи»⁵⁶. Під контролем німецьких дипломатів П. Скоропадський у жовтні сформував новий уряд за участю посланців Українського національного союзу (УНС), створивши умовний паритет української і проросійської груп. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, а посаду міністра земельних справ обійняв відомий український діяч і меценат, поміщик В. Леонтович. Таке призначення можна вважати вдалим, хоч і запізнлим. Новий міністр рішуче виступав за скасування лагифундій, вважаючи, що це дасть можливість позбутися польських і обрусілих аграріїв, ворожих до української державності⁵⁷.

29 жовтня П. Скоропадський звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, в якій підвів основні здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі. Наголошувалося, що підготовча робота завершується і з'являється можливість почати її здійснення. Тому слід запросити для вироблення «головних основ земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути доповненням і розвитком, представників усіх клас людності, заінтересованих у цій справі»⁵⁸.

З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених в інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно, що надходить до Державного земельного банку. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств. Йшлося також про розробку супутніх законопроектів, пов'язаних з сільгоспвиробництвом, меліорацією, використанням надр тощо⁵⁹. Весь пафос документу засвідчував сподівання гетьмана на продовження земельної реформи.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч міністра В. Леонтовича з П. Скоропадським, який вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. За участі прихильників радикалізації реформи Є. Чикаленка, В. Косинського, К. Воблого та інших був розроблений законопроект, за яким великі земельні мастки мали бути примусово викуплені державою і потім парцельовані за допомогою Державного земельного банку, але не більше 25 десяти в одні руки. Д. Дорошенко, якого на той час вже не було в Києві, пише, що «цей проект був затверджений Гетьманом і мав бути переведений як закон в Раді Міністрів»⁶⁰. У цьому епізоді історик явно допускає упередженість, адже як

55 *Neue Freie Presse*. 1918. 16 aug.

56 Крах германської окупації на Україні. С.136.

57 Чикаленко С. Щоденник. Т.2, Київ, 2004. С.152.

58 *Державний вістник*. 1918. 2 лист.

59 Там само.

60 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Том II. Київ, 2002. С.202.

міністр він розумів, що гетьман не міг затвердити законопроект неприйнятий урядом. Хіба що попередньо розглянути, але й цього не сталося.

Дещо по іншому і, на наш погляд, вірогідніше ці події передає сам В. Леонтович: «Коли по двох тижнях (приблизно)⁶¹ я приніс Гетьманові проект Міністерства, мене вразило, що відношення Гетьмана до справи ніби змінилося, і інтерес до неї, здавалося, зник. На мене справляло се таке враження, ніби Гетьман заклопотаний і стурбований чимось іншим, що забирає його увагу, але чим саме – я не міг зрозуміти. В кожному разі, він не тільки не розглянув міністерського проекту в той мій доклад, а тримав у себе кілька день, дарма, що я нагадував йому щодня про нагальну потребу внести програму на розгляд Ради Міністрів. Дякуючи сьому, програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – Р.П.) за той час, коли я там був»⁶². На посаді він пробув фактично ще три дні. В новому уряді, який не збирався займатися земельною реформою, міністр з намірами примусового відчуження поміщицьких латифундій був зайвий. На той час земельна реформа вже втратила не тільки актуальність, а й умови реалізації. Не випадково в новому уряді вже не було посади міністра земельних справ, а гетьман так й не затвердив штати Мінземсправ.

Перемога Антанти у Світовій війні поставила перед П. Скоропадським життєво невідкладне завдання – рятування гетьманської державності. Першочерговими стали пошуки контактів з представниками держав Згоди, які засвідчили, що країни-переможниці розглядають Гетьманат як сателіта Німеччини. Під впливом жорстких геополітичних викликів гетьман схиляється до єдиного шляху зберегти українську державність хоч у якійсь формі – федерування до складу відновленої Антантою Росії. 14 листопада він проголошує відому федераційну грамоту.

Водночас був сформований повністю проросійський уряд на чолі з С. Гербелем, який прем'єрство суміщав з посадою міністра земельних справ. Уособлювана УНС соціалістична опозиція утворила Директорію і розпочала збройне повстання проти гетьманської влади. Уряд фактично втратив контроль над територією держави, а на передній план вийшов захист столиці.

Однак особлива земельна комісія вже більше за інерцією і без участі гетьмана продовжувала формуватися. 11 листопада було затверджене урядом положення про неї. Після проголошення федеративної грамоти із складу комісії вийшла група В. Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні. 18 листопада заступник міністра земельних справ В. Брунст запропонував вже новому уряду розглянути результати роботи попередньої комісії. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду несформованість «великої особливої наради», очолюваної гетьманом⁶³. Перше її засідання призначено на 23 листопада. Створення комісії так й залишилося незавершеним. Делегати українських організацій виходили з її складу, а представники поміщиків фактично саботували її роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, яка поховає саму ідею земельної реформи.

У спогадах П. Скоропадський з усіх проблем державного будівництва найбільше уваги приділив земельній реформі. І це зрозуміло, адже він сильно і щиро прагнув розв'язання земельного питання безконфліктним, еволюційним шляхом компромісу між «польськими і обрусілими нашими аграріями» та малоземельним селянством. Реформу земельних відносин спочатку він кваліфікував як «корінне питання нашої політики», а вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: «це прокляте земельне питання» і, врешті, був змушений визнати, що «доля не привела мене до розв'язання такого гострого і важливого питання в народному житті»⁶⁴.

Однак, оцінюючи проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного

61 11 листопада 1918 р.

62 Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.535.

63 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.379.

64 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995.С .208, 283, 287.

вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»⁶⁵. Безперечно, слід визнати масштабні заходи гетьмана і уряду з підготовки законодавчої бази реформи, створення мережі земельних комісій, Державного земельного банку тощо. При цьому доводилося долати протидію потужного великоземельного лобі.

І все ж, на наш погляд, твердженням гетьмана про близькість розв'язання аграрного питання в листопаді не відповідає дійсності. На той час не тільки земельна реформа, й сама українська державність вже втрачала перспективу. Хоч «міна уповільненої дії» під реформу була закладена ще в липні з прийняттям закону про земельно-ліквідаційні комісії. Держава офіційно дозволила поміщикам упродовж пів року відновлювати свої маєтності і відшкодувати збитки. Цей акт унеможливив продаж великоземельних помість, а відтак й створення ринку землі для викупу селянами. Ситуацію міг розв'язати імперативний закон про примусове відчуження земель поміщицьких латифундій. Однак на заваді формально стояв попередній закон і відсутність політичної волі уряду і гетьмана. Врешті, коли 11 листопада міністр В. Леонтович такий законопроект подав П. Скоропадському, той його не навіть не розглянув, переймаючись проблемами рятування держави в лоні відновлюваної федеративної Росії.

Безперечно, зводити причини невдачі земельної реформи П. Скоропадського тільки до одного законодавчого акту не можна. Вони були комплексні, породжені різновекторними діями і впливами основних складників, задіяних в плануванні, підготовці та забезпеченні реформування земельних правовідносин, спрямованих на створення в Україні потужної фермерської верстви.

З точки зору досягнення кінцевої мети – забезпечити землею малоземельне селянство, результати реформи були жалюгідними. Директор ДЗБ Р. Будберг у спогадах писав: «За час існування Державного земельного банку ним було куплено близько 40 000 десятин, але остаточно затверджені були купчі листи (нотаріально - Р.П.) тільки два помістя: одно в Київській і одно в Харківській губ; всі інші угоди не могли вже бути укладені, оскільки або старші нотаріуси, або власники маєтків, або й самі відділення банку потрапили за межу досяжності»⁶⁶.

Висновки.

Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади з твердими намірами розв'язати «корінне питання нашої політики» – земельне, до краю загострене та заплутане в роки війни і революції. Адепт столипінської аграрної реформи він намагався за її взірцями провести земельну реформу в Україні. Зосередження в його руках повноти влади, підтримка уряду і штабу Оберкомандо вселяли надію на проведення перерозподілу землі безконфліктним, еволюційним шляхом компромісу між «польськими і обрусілими нашими аграріями» та малоземельним селянством. Однак втілення ідеології реформи, базованої на приматі права приватної власності, привело в дію відцентрові сили, чий прагматичні інтереси виявилися несумісними з кінцевою метою ліберальних трансформацій земельних правовідносин.

Прийняті Радою Міністрів і затверджені гетьманом напрацювання земельної комісії В. Колокольцова до осені 1918 р. склали основні право регулюючі акти проведення планованої земельної реформи: про право на врожай 1918 року, право продажу і купівлі земель, діяльність земельних комісій, Державний земельний банк. Однак їх реалізація була заблокована законом про створення земельно-ліквідаційних комісій, який визначив піврічний термін відновлення земельно-майнових прав поміщиків. Це унеможливило формування державного земельного фонду, а відтак й ринку землі для купівлі малоземельними селянами. З'ясувалася необхідність прийняття імперативного закону про обов'язковість продажу землі поміщиками Державному земельному банку. Його ухвала залежала від політичної волі гетьмана і уряду.

⁶⁵ Там само. С. 287.

⁶⁶ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. / сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко . Москва. 2014. С. 425.

А її явний брак, підсилений викликами фіналу Великої війни, взагалі зняв земельку реформу з завдань вже проросійського уряду.

Поміщики в проголошеному П. Скоропадським приматі права приватної власності побачили виразну перспективу повернення втрачених маєтностей та відшкодування понесених збитків. До того ж держава узаконила це право, надавши земельним власникам юридичні підстави проведення т. зв. «відшкодувальних» акцій, спираючись на озброєні загони найманців, підрозділів Державної варти та німецьких і австрійських військ. Замість соціального партнерства і компромісів проведення земельної реформи влада отримала в українському селі гостре збройне протистояння, фактично ставши на бік однієї з сторін. Корпоративно-власницькі об'єднання ВСЗВ і ПРОТОФІС, які легітимізували владу гетьмана, стали потужним великоземельним лобі, впливаючи на рішення міністерств і уряду. Аж до падіння Гетьманату вони ревно відстоювали недоторканність поміщицької власності, ставши одним з рішучих трунарів земельної реформи.

Визначивши місце і роль в проведенні земельної реформи уряду, поміщиків і малоземельних селян, П. Скоропадський свідомо за її рамками залишив одну з наймасовіших верств – безземельних селян. Наділення їх землею він вважав утопією і розглядав як природну робочу силу в фермерських, т. зв. культурних господарствах та інших сферах аграрного сектору. Бідніше селянство не отримало ніякого посилення від гетьманської влади. Задекларована державна аграрна політика не тільки обірвала омріяні сподівання на отримання землі, але й несла загрозу досить болісної втрати «надбань» часів розгулу революційної стихії. Гостре протистояння поміщиків і селян тривало до кінця літа і унеможливило будь-які порухи земельної реформи. Малоземельні селяни мали фінансові можливості придбання землі, однак через відсутність її ринку вони не отримали відповідних пропозицій, а восени навряд чи стали б вкладати свої кровні в умовах нетривкості державної влади.

Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертого союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні, втручалися в її планування, підготовку законопроектів. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності виконання взятих економічних зобов'язань перед союзниками, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Намагання німецького уряду гальванізувати українську земельну реформу в жовтні 1918 р. дали певний імпульс діям П. Скоропадського, спрямованим на створення очолюваної ним земельної наради, але нагальне втручання зовнішніх геополітичних чинників обірвали ці плани.

References:

1. Dontsov, D. (2002). Rik 1918. Kyiv [The year 1918. Kyiv]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dornik, V. (2014). Ukraina mizh samovyznachenniam i okupatsiieiu: 1917 – 1922 roky [Ukraine between self-determination and occupation: 1917 - 1922.]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Dornik, V. & Karner S. (2009). Okupatsiia Ukrainy 1918 roku [Occupation of Ukraine in 1918.]. Chernivtsi [in Ukrainian].
4. Doroshenko, D. (2002). Istoriiia Ukrainy 1917-1923 rr. [History of Ukraine 1917-1923.] Kyiv [in Ukrainian].
5. Etkina, I. (2007). Zemelne pytannia v Chernihivskii hubernii (liutyi 1917 – berezen 1921 rr.) [Land problem in Chernigiv province (february 1917 – march 1921)]. *Candidate's thesis*. Chernihiv. [in Ukrainian].
6. Fedyshyn, O. (2007). Ukraynskaia revoliutsyia. 1917 – 1918 [Ukrainian Revolution. 1917 - 1918.]. Moskva [in Russian].

7. Herashchenko, T. (2000). Ukrainska narodna hromada [Ukrainian national community]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho linhvistychnoho universytetu [Bulletin of Kyiv State Linguistic University]*, 4, 209-210. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hnatiuk, S. (2002). Vnutrishnia polityka Hetmanatu P. Skoropadskoho (1918 r.) [Internal Policy of the Hetmanate of P. Skoropadskyi]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Holytsyn A. (2008). Vospomynaniya [Memories. Moskva] [in Russian].
10. Hryboiedov S. (2001) Ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho: istoriohrafichne doslidzhenia [Ukrainian state of Hetman P. Skoropadskyi: historiographical research]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Ivashchenko, V. & Taranenko, O. (2018). Novitnia vitchyznianai storiohrafia ahrarnoi polityky P. Skoropadskoho (2000-ni – 2010-ti rr.) [The newest national historiography of P. Skoropadskyi's agrarian policy (2000s - 2010s)] *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 19, 85-90. Chercasy [in Ukrainian].
12. Karakash, Y. (2007). Stolypynskaia ahrarnaia reforma na ukraynskykh zemliakh.[Stolypin's agrarian reform on Ukrainian lands]. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii [Scientific works of Odesa National Law Academy]*, 6, 231–237. Odesa. [in Russian].
13. Kornovenko, S. (2004). Ahrarna polityka hetmanatu: teoretychnyi aspekt [Agrarian policy of the Hetmanate: theoretical aspect]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8, 211-214. Cherkasy [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S. (2008). Ahrarne zakonodavstvo P. Skoropadskoho u konteksti vitchyznianoho ta yevropeiskoho dosvidu vyrishennia zemelnogo pytannia (1918-1921 rr.). [Agrarian legislation of P. Skoropadskyi in the context of domestic and European experience of solving the land issue (1918-1921)]. *Ukrainsky istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 4, 117-125. [in Ukrainian].
15. Kornovenko, S. (2008). Ahrarna polityka bilohvardiiskyykh uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia na pidkontrolnykh yimukrainskykh terytoriiakh (1919-1920 rr.): istoriohrafichnyi protses 1919-2000-kh rr. [Agrarian policy of the White Guard governments of A. Denikin and P. Wrangel on the Ukrainian territories under their control (1919-1920): historiographical process of 1919-2000]. Cherkasy [in Ukrainian].
16. Kornovenko, S. (2009). Bilyi rukh Pivdnia Rosii: ahrarna polityka uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia (1919–1920 rr.) [The White Movement of Southern Russia: Agrarian Policy of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy [in Ukrainian].
17. Kornovenko, S., Zemziulina N., Kovalova N., Malynovskyi B., Masnenko V., Morozov A., Mykhailiuk O. & Pasichna Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasantry, Land and Power during the Ukrainian Revolution (1917-1921)]. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Kovalova, N. (1999). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917–1921 rr.) [Agricultural policy of Ukrainian national governments (1917-1921)]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
19. Kovalova, N. Kornovenko, S. & Malynovskyi, O. (2007). Ahrarna polityka v Ukraini period natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.). [Agrarian Policy in Ukraine during the National Democratic Revolution (1917-1921)]. Cherkasy [in Ukrainian].
20. Kryshyna, N. (2006). Diialnist nimetskoi viiskovoi administratsii v Ukraini u 1918 rotsi. [Activities of the German Military Administration in Ukraine in 1918]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Leontovych, O. (2012). Volodymyr Leontovych – pysmennyk i metsenat [Volodymyr Leontovych is a writer and philanthropist]. *Pamiatky Ukrainy. [Monuments of Ukraine]*, 8, 14-25. [in Ukrainian].
22. Malinovsky, B. (2001). Ahrarna polityka Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny v Ukraini, 1918 r. [Agrarian Policy of Austria-Hungary and Germany in Ukraine, 1918]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
23. Malkin, V. (2009). Zemelne pytannia v Ukraini v umovakh revoliutsii 1917– 1920 rr. [The Land Question in Ukraine in the Conditions of the Revolution of 1917-1920]. *Candidate's thesis*. Ostroh. [in Ukrainian].

24. Miakota, S. (1997). Ekonomichna polityka uriadu Ukrainiskoi Derzhavy (traven–hruden 1918 r.) [Economic Policy of the Government of the Ukrainian State (May-December 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Pityk, H. (2008). Selianske pytannia v politytsi Ukrainiskoi derzhavy, Dyrektorii UNR, Radnarkomu USRR (kviten 1918 – serpen 1919 rr.) [Peasant Question in the Policy of the Ukrainian State, the Directorate of the UPR, the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR (April 1918 - August 1919)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Prodaniuk, F. (1997). Vnutrishnia polityka Ukrainiskoi derzhavy (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 roku) [Internal Policy of the Ukrainian State (April 29 - December 14, 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Salata, H. (2010). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917-1920 rr.). Istoriohrafia [Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917-1920)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Skoropadskiy, P. (1995). Spohady. [Memoirs]. Kyiv; Filadelfia. [in Russian].
29. Taranenko, O. Novitnia vitchyzniana istoriohrafia ahranoi polityky P. Skoropadskoho (1990-i rr.). [Modern domestic historiography of P. Skoropadskiy's agrarian policy (1990s)]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytanniateorii ta metodyky*. [Special historical disciplines: issues of theory and methodology]. 18. Kyiv [in Ukrainian].
30. Terela, H. (2000). Ahrarna polityka Ukrainiskoi Derzhavy P. Skoropadskoho [Agrarian Policy of the Ukrainian State of P. Skoropadskiy]. *Candidate's thesis*. Poltava. [in Ukrainian].
31. Tymchenko, R. (2016). Vysvitlennia ahranoi polityky hetmanatu P. Skoropadskoho v suchasnykh dysertatsiinykh doslidzhenniakh [Coverage of the agrarian policy of the Hetmanate of P. Skoropadskiy in modern dissertation research]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*. 26, 399-417. [in Ukrainian].
32. Zakharov, Y. (2003). V. H. Kolokoltsov. Zhyzn y deiatelnost [V. G. Kolokoltsov. Life and activity.]. Volchansk [in Russian].
33. Zemziulina, N. (1998). Selianske pytannia v Ukraini 1917–1918 rr. (istoriohrafia problemy). [The Peasant Question in Ukraine in 1917-1918 (Historiography of the Problem)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
34. Zhytkov, O. (2016). Selianske pytannia v ukrainskii revoliutsii 1917-1921 rr.: Istoriohrafichne doslidzhennia [The peasant question in the Ukrainian revolution of 1917-1921: A Historiographic Study]. Kharkiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 11.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 10.06.2024